



Universiteit
Leiden

The Netherlands

‘De gevoelloze domheid’. De achttiende-eeuwse kijk op Polen in enkele Nederlandse spectators

Urbaniak, Jan

Citation

Urbaniak, J. (2013). ‘De gevoelloze domheid’. De achttiende-eeuwse kijk op Polen in enkele Nederlandse spectators. *Leidschrift : Onbekend Maakt Onbemind. Negatieve Karakterschetsen In De Vroegmoderne Tijd*, 28(April), 109-121. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73186>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73186>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Leidschrift

Historisch Tijdschrift

Artikel/Article: *'De gevoelloze domheid'. De achttiende-eeuwse kijk op Polen in enkele Nederlandse spectators*

Auteur/Author: Jan Urbaniak

Verschenen in/Appeared in: *Leidschrift*, 28.1 (Leiden 2013) 109-121

Titel uitgave: *Onbekend maakt onbemind. Negatieve karakterschetsen in de vroegmoderne tijd*

© 2013 Stichting Leidschrift, Leiden, The Netherlands

ISSN 0923-9146

E-ISSN 2210-5298

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher.

Leidschrift is een zelfstandig wetenschappelijk historisch tijdschrift, verbonden aan het Instituut voor geschiedenis van de Universiteit Leiden. *Leidschrift* verschijnt drie maal per jaar in de vorm van een themanummer en biedt hiermee al vijftienvintig jaar een podium voor levendige historiografische discussie.

Artikelen ouder dan 2 jaar zijn te downloaden van www.leidschrift.nl. Losse nummers kunnen per e-mail besteld worden. Het is ook mogelijk een jaarabonnement op *Leidschrift* te nemen. Zie www.leidschrift.nl voor meer informatie.

Leidschrift is an independent academic journal dealing with current historical debates and is linked to the Institute for History of Leiden University. *Leidschrift* appears tri-annually and each edition deals with a specific theme.

Articles older than two years can be downloaded from www.leidschrift.nl. Copies can be order by e-mail. It is also possible to order an yearly subscription. For more information visit www.leidschrift.nl.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts*.

Secretariaat/ Secretariat:

Doelensteeg 16
2311 VL Leiden
The Netherlands
071-5277205
redactie@leidschrift.nl
www.leidschrift.nl

Comité van aanbeveling/ Board of recommendation:

Dr. J. Augusteijn
Prof. dr. W.P. Blockmans
Prof. dr. H.W. van den Doel
Prof. dr. L. de Lig
Prof. dr. L.A.C.J. Lucassen
Prof. dr. H. te Velde

'De gevoelloze domheid'. De achttiende-eeuwse kijk op Polen in enkele Nederlandse spectators

Jan Urbaniak

In ons westelyk gedeelte van Europa, byzonderlyk in Engeland, Frankryk, de Nederlanden, Duitschland, Italic, Denemarken en Zweeden is tegenwoordig de maatschappy, om zo te spreken, tot het toppunt haarer volmaaktheid genaderd. Meer oostwaards staat zy op eenen wat laageren trap. In Polen en Rusland is de beschaafdheid eenige weinige lieden van den eersten rang uitgezonderd, nog zo hoog niet gestegen als meer naar 't westen (...)'¹

Met deze woorden, waaruit veel verlicht optimisme en zelfgenoegzaamheid blijkt, werd door een anonieme auteur in het spectatoriale blad *De Borger* (1778-1780) het cultureel peil van Europese volkeren aan het eind van de achttiende eeuw getypeerd. Opmerkelijk is dat de auteur een kloof creëert tussen 'ons westelyk gedeelte van Europa' en de landen 'meer oostwaards'. Voor de lezers van de spectator wordt Europa zo in twee delen gesplitst, waarbij een duidelijke grens wordt getrokken tussen het Westen (met volmaaktheid van zijn volkeren) en het onbeschaafde Oosten.

Soortgelijke passages over het verschil tussen het Westen en het Oosten vindt men heel vaak in Nederlandse spectators uit de achttiende eeuw.² In dit artikel wordt er gerefereerd aan het verschil tussen de concepten West en Oost met als specifieke voorbeelden Nederland en Polen. Daarmee focus ik op de beeldvorming van de Pool in deze spectators. Belangrijke vragen waar dit artikel een antwoord op poogt te geven zijn: hoe schetsen de auteurs van Nederlandse spectators het Poolse volk in de achttiende eeuw, welke varianten kende het Poolse imago en ten slotte welke rol speelde dergelijke beeldvorming in de boodschap van de spectators?

¹ *De Borger* 60 (1779) 74.

² Zie o.a.: *De Nederlandsche Spectator* 103 (1752); *De Philosoph* 36 (1766); *De Denker* 336 (1770); *De Rhapsodist* 4 (1775); *De Vraag-Al* 137 (1792).

De spectators en de 'morele herbewapening' van het Nederlandse volk³

De termen 'spectator' en 'morele herbewapening' (ook wel: 'morele heroriëntatie') staan nauw met elkaar in verband. Het spectatoriale tijdschrift ontstond in 1718, toen het Haagse blad *De Mensch Ontmaskerd* in druk kwam.⁴ Tot circa 1800 verschenen er daarna ongeveer zeventig soortgelijke tijdschriften die een grote populariteit bij het burgerlijke publiek genoten.⁵ De Nederlandse spectators leunden op een Engels model. Het hele genre dankte zijn naam aan het Engelse tijdschrift *The Spectator* dat tussen 1711 en 1712 door Richard Steele en Joseph Addison werd geredigeerd.⁶ Langzamerhand kreeg dit type tijdschrift navolgers in het buitenland. In Nederland werd de verwantschap met het Engelse model getoond door het gebruik van het woord 'spectator' in de titel van de navolgingen: *De Hollandsche Spectator* (1731-1735), *De Spectator der Studenten* (1773-1774) of de *Vrouwelyke spectator* (1760-1761). Het woord 'spectator' betekende het genre zelf, maar sloeg ook op een fictieve persoon – de Heer Spectator genoemd – die de gewoontes en gebreken van Nederlandse medeburgers aan de kaak stelde. Hij diende als een masker voor de werkelijke auteur die in de meeste gevallen anoniem bleef. De Heer Spectator observeerde de werkelijkheid en pende door middel van brief of essay zijn observaties neer, vaak voorzien van kritisch commentaar.

De doelstelling van de spectatorbladen was simpel: ze waren bedoeld als volksopvoeders.⁷ Als reactie op het verval van de Nederlandse Republiek in de achttiende eeuw beoogden de spectators de versterking van de

³ De term, gebruikt door P.J. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften* (Utrecht 1991) 70.

⁴ P.J. Buijnsters, 'Voorlopers van Justus van Effen', *De Nieuwe Taalgids* 59 (1966) 145-158.

⁵ P.J. Buijnsters, 'Check-list 18^e-eeuwse spectatoriale tijdschriften in Nederland' in: Idem, *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw. Veertien verkenningen* (Utrecht 1991) 77-85: 79-82; J. Urbaniak, 'Een retrospectieve kijk op de handelsstad Gdańsk (Dantzig) in de achttiende-eeuwse Nederlandse spectators. Enkele manieren om Pools-Nederlandse handelsbetrekkingen nieuw leven in te blazen', *Praagse Perspectieven* 5 (2009) 453-462.

⁶ D. Sturkenboom, *Spectators van hartstocht* (Hilversum 1998) 31; C.W. Schoeneveld, 'The Dutch translation of Addison and Steele's *Spectator*' in: Van Dorsten ed., *The role of periodicals in the eighteenth century* (Leiden 1984) 34-40.

⁷ L. Knippert, 'De spectatoren als volksopvoeders', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 31 januari, 14 en 24 februari 1929, 2.

Nederlandse samenleving en haar zedelijke verheffing.⁸ De boodschap van de auteurs die in de spectator schreven, werd in de teksten al dan niet expliciet geformuleerd en was van verschillende aard. Venijnige kritiek op de navolging van de Franse mode, het inprenten van deugd en moraal bij de lezer en het verheerlijken van het Nederlandse volk behoorden evenwel tot het vaste repertoire van de spectators. De verheerlijking van 'Nederland' en zijn inwoners kon het best geschieden door het beeld van beiden in een internationaal referentiekader te plaatsen. Daarom wemelde het in de spectators van het nieuws uit het buitenland, waaruit de beeldvorming van 'de ander' makkelijk door de lezer zelf opgemaakt kon worden. In andere gevallen werd de ander direct tegenover de Nederlander geplaatst om zodoende verschillen op het culturele, maatschappelijke, economische en politieke vlak te laten zien.

Beschavingsmissie van de spectators

Een goed voorbeeld van de vergelijking tussen het beschaafde Westen en het onbeschaafde Oosten vindt men in het citaat waarmee dit artikel opende. De anonieme auteur formuleert een belangrijk element van het denkpatroon van de Verlichting door blijk te geven van optimisme. Het optimisme moest de Nederlandse lezer doen geloven dat het met de Republiek redelijk goed ging. Om dit te bereiken, vervalste men soms de (historische) werkelijkheid. Volgens de auteur van *De Borger* heeft het Nederlandse volk op het moment van schrijven zijn toppunt bereikt. De Nederlanders, samen met andere West-Europese volkeren zoals de Duitsers, Fransen en Engelsen, zijn een voorbeeld van culturele volmaaktheid. Deze stelling wekt bij de lezer van nu verbazing: hoe past die volmaaktheid van de Nederlanders bij het economische en politieke verval dat de Nederlandse Republiek aan het einde van de achttiende eeuw teisterde?⁹ Deze volmaaktheid lijkt overdreven, maar in de vergelijking tussen Nederlanders en andere volkeren die volgens de auteur minder ontwikkeld zijn, krijgt zij betekenis. De auteur creëert een denkbeeldige

⁸ J. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806* (Oxford 1995) 1129; Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 70.

⁹ Zie o.a. Israel, *The Dutch Republic*, 1129-1184; J. Kloek en W. Mijndhardt, *Blaauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 110. De stelling over het verval van de Republiek in de achttiende eeuw wordt sterk gerelativeerd in N. van Sas, *Metamorfose van Nederland* (Amsterdam 2002) 259.

kaart van Europa met duidelijke grenzen. Buiten de grenzen van het Verlichte, dus beschaafde Europa bevinden zich onder anderen de Polen, die een onderdeel vormen van een mengelmoes van verschillende (immers niet alleen Europese) volkeren. Deze volkeren hebben één gezamenlijk kenmerk: ze ‘wyken ons [de Nederlanders] verre in beschaafdheid.’¹⁰ Het ene volk zit op de ladder der beschaving op een lagere trede dan het andere. In de opsomming die de auteur geeft, valt vooral de positie van Midden-Amerika op. Volgens de auteur ‘hebben [de volkeren uit dit gedeelte van de wereld] zo weinig van den mensch, dat zy (...) den overgang tusschen ons geslagt en den *oeran oetang* schynen te maaken.’¹¹ De lage inschatting van andere volkeren is niet het enige middel waarvan de auteur zich bedient. Hij formuleert ook een ‘beschavingsmissie’ (in *De Borger* ‘grootere beschaving’ genoemd). Deze missie houdt in dat hulp aan woeste volken moet worden geboden door de beschaafde landen, omdat ‘(...) geen volk zig zonder vreemde hulp uit den staat der wildheid trekken kan.’¹²

Volgens deze redenering kan ook het Poolse volk zonder hulp van buiten nooit zijn culturele peil verhogen. Volgens de spectator is de onbeschaafdheid van het Poolse volk een oeroud verschijnsel dat in antieke tijden wortelt. *De Borger* refereert hier aan de zogenaamde ‘Sarmatische mythe’ die veel overeenkomsten vertoont met de Nederlandse ‘Bataafse mythe’ uit de zestiende eeuw. Voor een groot deel van de Poolse adel in de achttiende eeuw werd deze mythe de ideologische basis waarop zij haar bestaan en status grondde. Ze deed een beroep op de strijdlustige en moedige Sarmaten die tussen de derde en eerste eeuw voor Christus de woeste Scythen overwonnen en in contact met de Romeinen kwamen, om zichzelf als Poolse edellieden een positief imago te bezorgen.¹³ Voor *De Borger* heeft deze Sarmatische mythe echter geen deftige, adellijke allure. De Sarmaten verliezen in de spectator hun dappere karaktertrekken en worden gereduceerd tot een ruw volkje. Doordat de Sarmaten ver van het beschaafde Europa woonden, ‘(...) bleeven [ze] langer woest, en zyn het nog

¹⁰ *De Borger* 60 (1779) 74.

¹¹ *Ibidem*, 74.

¹² *Ibidem*, 75.

¹³ J. Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce* [De Sarmatische cultuur in Polen] (Warschau 1978) 63-64; T. Kowecki, ‘U początków nowoczesnego narodu’ [De geboorte van een modern volk] in: B. Leśnodorski ed., *Polska w epoce Oświecenia – państwo, społeczeństwo, kultura* [Polen in de Verlichting – staat, maatschappij, cultuur] (Warschau 1971) 106-170. Alle vertalingen in deze tekst zijn van de hand van de auteur.

voor 't grootste gedeelte.¹⁴ De auteur legt hier een parallel tussen de Sarmaten van de antieke tijden en hun achttiende-eeuwse navolgers, de Poolse edelen, die dus geen haar beter zijn dan de woeste voorouders.

De onbeschaafdheid van de Polen wordt in meerdere spectatores aan de hand van voorbeelden getoond. Ze manifesteert zich onder andere in de 'gevoellooze domheid' van de Polen, in hun politieke afhankelijkheid van de buurlanden (vooral Rusland), gebrek aan drang naar verlichte kennis (door een van de spectatores de 'gewaande geleerdheid' genoemd) en een slechte behandeling van vrouwen. In de meeste teksten wordt de kritiek geformuleerd als advies, om zodoende de Polen de kans te bieden hun toestand te verbeteren en de Verlichte missie, die in *De Borger* de 'grootere beschaving' genoemd wordt, te voltooien.

'Konsten', wetenschappen en vlijtig werken als beschavingsmiddelen

Van de 'gevoellooze domheid' van de Polen is sprake in *De Leerzame Praat-Al* uit 1792.¹⁵ De uitdrukking lijkt negatief, maar verliest die lading als precies bekeken wordt wat de auteur betoogt. De tekst is een lofzang op de wetenschap en paradoxaal genoeg toont de auteur vooral de vooruitstrevendheid van Polen op gebied van kunst en wetenschap aan. De auteur vermeldt hier de evolutie van het Poolse volk en merkt de effectiviteit van de verlichte idealen op: de Polen vergaten hun 'gevoellooze domheid' en maakten 'de schoonste voorдерingen in waare zedenkunde, verheven wijsbegeerte, en in de beoefening der schoone kunsten.'¹⁶

Juist 'konsten en wetenschappen' vormden een middel tot 'grootere beschaving'. Voor *De Algemeene Spectator* uit 1742 gaat deze ontwikkeling gepaard met de oprichting van '(...) veel byzondere Akademien, of Genootschappen der Geleerden (...)'.¹⁷ Mogelijk refereert deze spectator in dit geval aan het Collegium Nobilium – een toen bekende academie in Warschau, bestemd voor adellijke jeugd. De bedoeling van deze academie was scholing te geven aan de opkomende generatie van Polen die in de toekomst een hervorming van de staat moest verwezenlijken. In 1742

¹⁴ *De Borger* 61 (1779) 22.

¹⁵ *De Leerzame Praat-Al* 37 (1792) 295.

¹⁶ *Ibidem*, 295.

¹⁷ *De Algemeene Spectator* 22 (1742) 172.

beleefde de academie haar bloei (toen studeerden er ongeveer 20 studenten).¹⁸

De Borger uit 1780 gaat in zijn redenering nog een stukje verder: de auteur van deze spectatortekst ziet niet alleen een link tussen wetenschap en ontwikkeling van een land, maar ook tussen wetenschap en vrede. Volgens de auteur is de beoefening van kunst en wetenschap in Polen de oorzaak van 'stil en vreedzaam leven'.¹⁹

Waar deze spectators de ontwikkeling van het Poolse volk in de achttiende eeuw opmerken, zijn er ook die een minder genuanceerd imago van de Polen bieden, zoals *De Examiner* uit 1730. De Polen worden volgens de auteur door zogenaamde 'onryp Vernuft-trant' en de 'gewaande geleerdheid' gekenmerkt.²⁰ De onrijpe (of onechte) vernufttrant, waarmee de auteur een beperkte begaafdheid van de Polen bedoelt, is onder andere de oorzaak van het lage niveau van de Poolse wetenschap. Gewaande geleerden pronken er met evenzo gewaande geleerdheid. Verder veroorzaakt de onrijpe vernufttrant de algemene leugenachtigheid van de Polen. In een andere tekst van *De Examiner* wordt de 'Pool' het synoniem van 'leugen' genoemd.²¹

De beperkte begaafdheid van de Polen heeft ook invloed op hun literaire stijl en gebrek aan artistieke inventie bij dichters. Ze missen belangrijke kenmerken van de 'ware poeët' (een term die Hiëronymus van Alphen een halve eeuw later in zijn *esthetica* gebruikte). Deze zijn vooral te vinden onder de categorieën van oordeel en smaak, die voor de kwaliteit van dichtkunst (en ook andere literaire werken) doorslaggevend zijn.²² Volgens de spectator heeft de Poolse literatuur weinig waarde, dat wil zeggen, zij is noch educatief noch moralistisch, zoals de auteur dat wel zou

¹⁸ M. Danecka en T. Hoppe, *Warschau entdecken. Rundgänge durch die polnische Hauptstadt* (Berlijn 2008) 123.

¹⁹ *De Borger* 90 (1780) 317; Een ander middel om het culturele peil van een land te verhogen zagen de spectators in ijverig en hard werken. Zodoende boden ze een verlicht gedragsmodel, dat berustte op de pijlers wetenschap en arbeid. Het ideaal van de werkende mens (*homo faber*) vonden de spectators ook gedeeltelijk buiten Europa. *De Borger* schreef: 'terwyl de woeste Tartaar zwerft en stroopt, zit de Chinees en Indiaan vlytig te werken; terwijl de wilde Arabier omzwerft en buit zoekt, arbeidt de Persiaan, de Griek en Turk.'

²⁰ *De Examiner* 28 (1730) 223-224.

²¹ *De Examiner* 39 (1730) 312.

²² Hiëronymus van Alphen, *Bloemlezing uit het werk van Hiëronymus van Alphen*, P.J. Buijsters ed. (Zutphen 1990) 146-148.

willen. In plaats daarvan krijgt de Poolse lezer slechts ‘armoedige beuselingen’ van een laag niveau.²³ Jammer genoeg geeft de auteur in dit geval geen exacte titels van zulke minderwaardige literatuur, wat zijn hele redenering oppervlakkig maakt.

Desalniettemin blijft zijn argumentatie helder – het negatieve imago van de onbeschaafde Pool wordt in de redenering bekrachtigd. Deze negatieve beeldvorming wordt aangevuld door een scherpe tegenstelling tussen beschaafde, ‘wyze luyden’ en de Polen, wat moet suggereren dat de Poolse bevolking onbeschaafd blijft. De Poolse natie is verzet op ‘geleerde vodderyen’, zo verzet ‘dat zy al die onechte dicht, letter- en vernuftrant, welke in onze beschaafde eeuwyden by wyze luyden geheel uitgebannen is, niet minder als een heylige in eeren houd.’²⁴

Politiek onbenullig

‘Stil en vreedzaam leven’ is in het achttiende-eeuwse Polen waarover *De Burger* in 1780 schrijft eerder uitzondering dan regel. De bladen merken vaak de moeilijke politieke situatie van het achttiende-eeuwse Polen op. In feite delen Polen en Nederland in 1795 een politiek lot, als beide landen van de Europese kaart verwijderd worden. Polen was sinds 1768 een Russisch protectoraat en de Poolse koning, Stanislaw August Poniatowski (1732-1798) moest tussen Pruisen, Oostenrijk en Rusland balanceren om Europese steun voor handhaving van de soevereiniteit van Polen te krijgen.²⁵ Tussen 1772 en 1795 werd Polen slachtoffer van de expansieve politiek van de buurlanden. Pruisen, Oostenrijk en Rusland verdeelden in drie stappen het verzwakte Polen onderling, wat in 1795 tot de definitieve val van het land leidde. Toen verdween Polen voor meer dan honderd jaar van de Europese kaart (tot 1918).²⁶ De analyse van deze situatie in de spectatoriale teksten wijst op solidariteitsgevoel en medelijden voor Polen

²³ *De Examiner* 28 (1730) 223-224.

²⁴ *Ibidem*, 223-224.

²⁵ P. Ugniewski, *Między absolutyzmem a jakobinizmem: Gazeta Lejdejska o Francji i Polsce 1788-1794* [Tussen absolutisme en jacobinisme: Gazette de Leyde over Frankrijk en Polen 1788-1794] (Warschau 1998) 52; N. Davies, *God's Playground. A history of Poland II* (Krakau 1992) 679-680.

²⁶ T. Cegielski en Ł. Kądziela, *Rozbiory Polski 1772-1793-1795* [Poolse delingen 1772-1793-1795] (Warschau 1990).

bij Nederlandse spectatorauteurs – elementen die in vroegere teksten over Polen nauwelijks te vinden zijn.²⁷

De politieke slavernij van Polen wijten de spectators deels ook aan de onbeschaafdheid van zijn volk. Dat Polen slachtoffer van de buitenlandse mogendheden werd (met Rusland onder Catharina de Grote voorop) was volgens enkele spectatoriale teksten de schuld van de Polen zelf. ‘Het Volk in Poolen zoude ‘t jok hunner ellende afwerpen, als het zelve slegts een denkbeeld van Menschelykheid en beschaafdheid hadt’ – schreef *De Filosooph* in 1766.²⁸ Polen wordt niet alleen tegenover de beschaafde landen van het Westen, maar ook tegenover Rusland gesteld, dat hier als voorbeeld voor Polen kon dienen. ‘Naarmaate de Russen bechaafder zyn geworden, zyn zy minder slaafsch’ merkt de auteur op.²⁹

Soms wordt een schuldige voor die val aangewezen. *De Vraag-Al* uit 1792 maakt voor de politieke impasse in Polen de Poolse koning schuldig. Het probleem ligt in de politieke onbenulligheid van Stanislaw August Poniatowski en zijn inconsequente, soms zorgeloze gedrag. De auteur van de spectatoriale tekst schrijft indirect het probleem van de koning aan het lage culturele niveau van heel Polen toe. Onbeschaafdheid manifesteert zich onder andere in het schenden van vrijheid door de koning. Hij heeft namelijk niet genoeg op de vrijheid gepast. De auteur van de tekst stelt retorische vragen:

Hebben nu de Polen, heeft de Poolsche Koning, genoeg op de Vrijheid gepast? (...) Heeft Stanislaus roem verdiend, door aan zijn Volk vrijwillig de Vrijheid te schenken? Of heeft hij nu meer roem verdiend, nu hij de Vrijheid van Poolen overgeeft, en zich tot het hoofd der tegen-confederatie stelt?³⁰

De houding van de koning ten opzichte van vrijheid van zijn eigen volk lijkt dus zeer geveinsd. Een vorst die de vrijheid schenkt om hem vervolgens van zijn onderdanen weg te nemen, is onvoorspelbaar. De auteur van de besproken tekst refereert aan een cruciale politieke beslissing van

²⁷ *De Vraag-Al* 208, 225 (1795); J. Urbaniak, “‘Poolen heeft eene nieuwe Constitutie aangenomen!’ De reacties van de *Vraag-Al* (1791-1795) op de veranderingen van de Poolse staatsstructuur’ in: W. Engelbrecht en B. Hamers ed., *Neerlandistische ontmoetingen. Treffpunt Olomouc* (Olomouc 2010) 379-389.

²⁸ *De Filosooph* 36 (1766) 285.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *De Vraag-Al* 178 (1792) 171.

Poniatowski die in feite de basis voor de tweede deling van Polen in 1793 legde en zijn imago aanzienlijk kwetste. Een jaar eerder, op 3 mei 1791, nam Polen een nieuwe constitutie aan. Deze eerste geschreven grondwet op het continent gaf Polen toegang tot het Verlichte Europa. De bloedeloze omwenteling die aan de grondwet voorafging, betekende in feite de Poolse onafhankelijkheid van Rusland. Polen was de hele achttiende eeuw sterk afhankelijk van dit buurland. De Poolse koning was een van de hoofdauteurs van de grondwet. De Poolse constitutie was een veelbelovend document. Het maakte een eind aan de aristocratische anarchie en haar *liberum veto* – een wet volgens welke ieder parlamentslid het hele besluitvormingsproces gemakkelijk kon annuleren, wat het parlement in feite ineffectief maakte. De koning kreeg volgens de grondwet slechts een uitvoerende macht in handen om zijn invloed op het politieke leven te beperken. De scheiding van de macht tussen de uitvoerende, wetgevende en rechtsprekende instanties werd in het document op een montesquianse leest geschoeid, wat de Poolse bestuursorganen vernieuwde. De burgerstand verkreeg dezelfde rechten als de adel, waardoor de definitie van het volk breder werd (tot dan toe was het begrip ‘volk’ slechts ten opzichte van de edellieden gebruikt).³¹ De constitutie garandeerde ook de bescherming van de boerenstand en godsdienstige tolerantie.³²

Voor politieke commentatoren van die tijd (inclusief de auteur van *De Vraag-Al*) blijft het een raadsel waarom de koning (ter herinnering de medeauteur van de grondwet) een jaar later zijn eigen volk van de vrijheid beroofde. In 1792 trad Poniatowski tot de zogenaamde confederatie van Targowica toe. De confederatie was een bond van de aanhangers van Rusland die de constitutie ongedaan maakte en Polen aan de willekeurige politiek van de buurlanden blootstelde.³³ Voor *De Vraag-Al* wordt de koning daarmee een voorbeeld van de Poolse krachteloosheid. Met zo'n stelling representeerde het blad een typische spectatoriale houding waarin de Poolse onbeholpenheid aan een laag cultureel niveau werd toegeschreven.

³¹ F. Peplowski, *Słownictwo i frazeologia polskiej publicystyki okresu Oświecenia i Romantyzmu* [Woordenschat en fraseologie van de Poolse pers in de Verlichting en de Romantiek] (Warschau 1961) 105-107.

³² E. Rostworowski, *Historia Powszechna* [Algemene geschiedenis] (Warschau 2006) 582; Davies, *God's Playground*, 698-699; A. Zamoyski, *Własną drogą. Osobliwe dzieje Polaków i ich kultury* [Op eigen weg. Bizarre lotgevallen van de Polen en hun cultuur] (Krakau 2002).

³³ Davies, *God's Playground*, 700.

De anarchistische Poolse adel

Ook *De Vaderlander* uit 1778 wijst de eigen inwoners van Polen als de oorzaak van de politieke malaise aan. De Polen zouden op eigen wens hun soevereiniteit hebben verloren. Volgens de spectator was het de Poolse adel die in eerste instantie de grootste rol bij de verdelingen van Polen speelde, niet de buurlanden. De auteur klaagt: ‘Aan welke onbeschryfelyke rampen hebben ze [de edellieden] hun algemeen Vaderland bloot gesteld, tot dat het geheel verdeeld, geheel magteloos, een prooy voor deszelfs nabuuren geworden is.’³⁴

Voor de vrijheidslievende, burgerlijke spectators waarin soevereiniteit, burgerlijkheid, deugd en bescheidenheid in welke vorm dan ook hoog in het vaandel stonden, was de Poolse edelman – minachtend ‘de grootte’ genoemd – de belichaming van de oude orde, het ancien régime.³⁵ ‘De grootte’ in de gedaante van de edelman, de hoveling, de despoot of de lichtmis was een tegenpool van de deugdzame burger.³⁶ In deze context hoeft de voortzetting van de negatieve beeldvorming van de Poolse adel in de spectators niet te verbazen. De Poolse edelman is driftig, inhoudsloos en anarchistisch, maar vooral onbetrouwbaar.³⁷

Het meest pregnante voorbeeld van dit laatste kenmerk levert een blijspel van een van de Nederlandse literaire coryfeeën uit de achttiende eeuw. Het gaat namelijk om Pieter Langendijk (1683-1756) en zijn *Wederzijds Huwelijksbedrog* (1714). De auteur schetst hier een opmerkelijk imago van een Poolse ‘nepedelman’, Jan, alias Ernestus Mouris Stokski. Hij lijkt zich voor zijn lage economische en sociale status te schamen. Mede daarom doet hij zich in het blijspel voor als een rijke edelman met enorme bezittingen. De lezer snapt meteen dat dit imago helemaal verzonnen is en dat Jan zowel de lezer als andere personages van het blijspel gewoon in de maling neemt.³⁸ De Poolse ‘edelman’ wordt door Langendijk op leugens betrappt en uitgelachen.³⁹

³⁴ *De Vaderlander* 110 (1778) 421.

³⁵ *De Denker* 424 (1772) 44; *De Borger* 13 (1778).

³⁶ Sturkenboom, *Spectators van bartstocht*, 312-313.

³⁷ A. Hanou, ‘Starost Lakeiski en de familie Adelpoort. Opmerkingen over enkele plaatsen in Langendijks *Wederzijds huwelijksbedrog*’ (2001) www.neerlandistiek.nl, geraadpleegd 23 januari 2013.

³⁸ Ibidem.

³⁹ P. Langendijk, *Het wederzijds huwelijksbedrog*, A.S. de Haas ed. (Amsterdam 2001) 33, 95-104, 120-121.

De Poolse adel die zijn eigen vaderland aan onbeschrijflijke rampen blootstelt, veroorzaakt dus chaos, anarchie en geweld. Dit imago van een dubieuze Poolse staat, waar adellijke driften niet aan banden gelegd kunnen worden, wordt in *De Denker* uit 1770 tegenover een ander beeld geplaatst. Door middel van een metafoor beschrijft de auteur hier Nederland als een veilig huis. Zijn bewoner zit bij de open haard en geniet van de rust, terwijl buiten een nachtelijke storm woedt – een metafoor voor oproeren en oorlogen die in de tweede helft van de achttiende eeuw Europa teisterden. We lezen:

Ô! Hoe gerust en veilig zal ik dan aan myne haardstede nederzitten, terwyl de storm daar buiten woelt, of de koude de aarde knelt, en de duisternis de waereld bedekt. Hoe gerust en veilig zal ik den vrede myns vaderlands overdenken, dien lieven en stillen vrede, zo langen tyd in het beroerde en nog niet bevredigde Polen gemist.⁴⁰

De antithese is duidelijk: de Nederlandse staat geniet van vrede, terwijl Polen in een rampzalige, gevaarlijke toestand verkeert.

‘Dienaresen’ versus ‘Meesteressen’

Het laatste component van de Poolse beeldvorming in de spectators, betreft de manier waarop Poolse mannen de vrouwen behandelen. In het Verlichtingsdenken (zeker in Nederland) werd de graad van beschaving vaak afgemeten aan de mate van de vrouwelijke invloed op zeden en gedragsnormen. De verfijnde beschaving werd zo tegengesteld aan de brute, wilde natuur in onbeschaafde landen (zoals Polen).⁴¹ Logischerwijs is dan in het spectatoriale discours een rechtvaardige, goede relatie tussen beide seksen een teken van beschaving. In de tekst van *De Filosooph* uit 1767 staat Nederland model voor andere landen. De graad van beschaving wordt hier getoetst aan de rol van vrouwen in de maatschappij. In Azië ‘zyn de Vrouwen geen Menschen nog hebben een Ziel’, in Amerika ‘zyn het de allerlaagste Slavinnen (...)’ In de Europese landen is het lot van vrouwen verschillend. ‘In Spanje zyn het Vogels, die men in eene Kouw opsluit; In Italië zyn zy uit haare Kouwen ontsnapt, en vliegen schriklyk in ‘t wild; In

⁴⁰ *De Denker* 366 (1770) 2.

⁴¹ Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, 220-221; T. Akkerman, *Women’s vices, public benefits* (Amsterdam 1992) 51-53.

Engeland zyn zy van wat minder waarde dan de Jagthonden; In Duitschland worden zy gepriegeld.⁴² In al die genoemde landen ondervinden de vrouwen slavernij in verschillende vormen. Ook in Polen, wat met de lage graad van beschaving van zijn inwoners correspondeert. Daar worden ze 'Dienaressen' genoemd, wat ook hun onderdanige positie moet suggereren. Het Nederlandse voorbeeld in deze tekst is anders. In Nederland zijn vrouwen namelijk 'Meesteressen', wat op zijn beurt een wat overdreven zelfstandigheid van de Nederlandse vrouwen kan betekenen.⁴³ Dat dit concept niet helemaal met de opvattingen van de auteur over een juiste maatschappelijke rolverdeling overeenstemt, blijkt uit de laatste zin van de tekst: 'Misschien is 'er ergens een Land, alwaar zy Gezellinnen zyn, maar ik ken het zelve niet.'⁴⁴ De gelijkheid tussen seksen, waarvoor een vrouw als 'gezellin' symbool staat, blijft dus slechts een theoretische overweging van de spectatorauteur die nog niet in praktijk (zelfs in Nederland) werd gebracht.

Conclusies

Het imago van de Polen in de Nederlandse spectators is uiterst negatief (op een enkele uitzondering na). De auteurs van de spectators leveren aan hun lezers tal van voorbeelden van de Poolse onbeschaafdheid. De ene keer manifesteert deze zich in een zorgeloze houding van de Poolse koning, een andere keer in een laag niveau van de Poolse wetenschap. Polen past daarmee niet in het kader van de Verlichting met haar rationeel denken, vrijheid, gelijkheid en drang naar kennis. Zo'n concept van de Verlichting wordt in de spectators nauwkeurig gepresenteerd. De auteurs nemen het op zich om minder ontwikkelde landen van beschaving te voorzien. Daarmee onderstrepen ze hun aandeel in de ontwikkeling van de Verlichting meer oostwaarts. De rol van de spectators als volksopvoeders kan ook gezien worden als een soort nationale therapie tegen het verval van de Republiek in de achttiende eeuw. De spectators creëren een geïdealiseerd beeld van de eigen natie dat pas door middel van een vergelijking met de minder ontwikkelde landen tot de verbeelding van de lezer kan spreken.

⁴² *De Filosoof* 75 (1767) 178.

⁴³ *Ibidem*, 178.

⁴⁴ *Ibid.*

De houding van de spectatorauteurs ten opzichte van de Pool lijkt onbeschroomd, soms zelfs brutaal, maar deze brutaliteit wordt vaak verwaterd door de milde, soms humoristische toon van de teksten, door de zorg om het slagen van de beschavingsmissie, of door een nuchtere, rationele redenering. Dat alles kenmerkt het superioriteitsgevoel van de Nederlandse auteurs en de typisch Nederlandse directheid. Dat superioriteitsgevoel kan ook aan de therapeutische functie van de spectators toegeschreven worden. Alweer door middel van een vergelijking (en een goed gekozen retoriek) creëert de auteur een deels fictieve ruimte waarin de door hem aangehaalde voorbeelden, gebeurtenissen, figuren, enz. een soms overdreven betekenis krijgen. In zulke vergelijkingen blijkt Nederland machtiger dan zij in werkelijkheid is, en Polen onbeschaafder.